

О. К. Струкевич

ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ УЧАСНИКІВ ТА СУЧАСНИКІВ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1648-1676 РР.

У ході Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. становлення, утвердження, відстоювання козацької держави у свідомості старшини виникали, закріплювалися й поступово змінювалися певні уявлення про світ політики, її закономірності, мету і засоби, її учасників, їх призначення і можливості. Більшість з уявлень конкретних представників політичної еліти зникли назавжди, разом з їх носіями. Але ті, що відображали усталені, тривкі, необхідні для сталого функціонування суспільства відносини між людьми, посадовими особами, урядовцями, громадськими і державними інституціями, постійно повторюючись, у кожному новому поколінні відтворюючись, оформлялися в усталені характеристики політичного самовизначення козацької старшини, що розпочала національно-визвольну боротьбу.

Змагання з елітами сусідніх держав сформувало у старшин налаштованість на політичну окремішність та суб'єктність вибореного і політично організованого ними українського суспільства. Пройшовши етапи станового і політичного автономізму (характеристикою яких займалася ціла плеяда українських істориків), така налаштованість знайшла своє втілення в зорієнтованості на суверенітет українського політичного тіла. Найпоширенішим визначенням суверенітету є верховне право правити. Чітке сприйняття гетьмана себе носієм верховної влади у межах української етнічної території ми зустрічаємо у лютому 1649 р. на переговорах у Переяславі з польськими послами: "...Виб'ю з лядської неволі народ весь руський... Досить нам на Україні і Поділля, і Волині; тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич. А ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте мовчіте ляхи" [1, с.118].

Ідея суверенітету втілювалася у вимогах українських гетьманів підпорядковувати своїй владі війська монархів-протекторів, що перебували на території України, у вимогах українських властей підпорядкувати українським правовим нормам та судам усіх, без виключення, іноземців, що перебували на території України. Названий прояв зорієнтованості на суверенітет проіснував у незмінному вигляді до часу скасування інституції гетьманства.

Проявом налаштованості на суверенність є, звичайно, установка на проведення незалежної або узгодженої з певними суб'єктами міждержавних стосунків, але у будь-якому випадку зумовленої власними інтересами, зовнішньої політики. І доки українська еліта прагнула суверенності, паралельно в її свідомості жили орієнтації на суб'єктність у міждержавних стосунках. Звичайно, що форми прояву даної орієнтації визначалися різним рівнем можливостей України-Гетьманщини у протистоянні з державою монарха-протектора. Так, зовнішня політика Б. Хмельницького була втіленням ідеї суверенітету на міжнародній арені. Це була реалізація права українського соціуму не лише бути представленим у міжнародному співтоваристві, а й виступати активним учасником міждержавних відносин, впливати на ситуацію в регіоні з метою найповнішого обстоювання власних інтересів. З огляду на поведінку союзника, особливо після налагодження 1655 р. контактів між Москвою і Варшавою щодо можливості проведення між ними мирних переговорів, гетьман не звертав уваги на договірні обмеження у сфері зовнішньополітичної діяльності [2, с.90].

Московській стороні (як свідчать документи посольства від гетьмана до царя в серпні 1657 р.) нічого не залишалось як лише констатувати факти дипломатичного спілкування, організації й проведення військово-політичних акцій "без указу" чи "без царської величності повеління" та вдаватися до крайніх аргументів від ідеології, закликаючи гетьмана пам'ятати, що "за всіляке клятвopушення слід боятися гніву Божого" [3, с. 746].

Налаштованість на суб'єктність в міждержавних стосунках у політико-культурному комплексі української політичної еліти займали настільки вагоме, що могли розглядатися як цілком достатня підстава для відмови тому чи іншому монарху у сподіваннях отримати українців у якості підданих. Так, посилаючись саме на нехтування російським царем та польським королем права суб'єктності Війська Запорозького на міжнародній арені, Г. Дорошенко та Л. Бускевич відмовили послу В. Тяпкіну як той повідомляв 20 січня 1668 р., навіть у припущенні стосовно можливості підданства цареві, оскільки всупереч договору "від війська ж Запорозького не тільки щоб послам веліли бути, і відомості їм про постанову не вчинили". До речі, правобережні старшини тут піднімалися над регіональними настроями і ставили у вину російській стороні, що вона не запросила й послів лівобережного гетьмана-боярина: "...А то ж і Брюховецький про те нічого не відає" [4, с.250].

Особливо експресивно проти нехтування суб'єктністю Війська Запорозького на міждержавній арені виступав Д. Многогрішний. Документи це засвідчують як на початку, так і наприкінці його гетьманування. Ігнорування росіянами української сторони у ході міждержавних

переговорів гетьман сприймав і як порушення Глухівських статей, і як особисту образу [5, с.103], і, врешті, як сором та безчестя для держави: “І тим військо запорозьке вічно обезчестили і на посміх полякам учинили” [5, 666].

Складовою суверенітету як політико-культурної цінності еліти пригніченої нації, яка знайшла своє втілення у політичній культурі ряду старшин, була наявність чіткого політико-ідеологічного та історичного обґрунтування потреби національного визволення [6, с.341]. Саме на таке обґрунтування ми натрапляємо як у оригінальних документах Б. Хмельницького, П. Дорошенка, так і в сумнівних щодо аутентичності маніфестах Б. Хмельницького та в стилізаціях на теми цих маніфестів [7, с.241].

Яскравим прикладом такого обґрунтування, при опорі на концепцію природного права є, звичайно, звернення І. Виговського до європейських монархів у жовтні 1658 р.

Хоча територіальна цілісність та недоторканість є складовими суверенності, у політичній культурі українських старшин ці прояви набули особливої значущості і виростили до окремої політико-культурної цінності – соборності. Її виокремлення передусім пов'язане з її самоочевидністю, наочністю та природно-історичним прагненням еліти зібрати під власні знамена території, заселені своїм етносом. Дана налаштованість супроводжувала українську еліту і за часів найбільшої могутності держави, і за часів втрати будь-якої спроможності її самостійної реалізації.

Біля самих витоків Української козацької держави лежала також налаштованість на соборність. Вже восени 1648 р. гетьманський уряд звернувся до турецького султана з пропозицією прийняти під свою протекцію “...Україну, Білу Русь, Волинь, Поділля з усією (галицькою) Руссю аж по Віслу...” [8, с.626-627]. Підкреслимо, що дана цінність на початку Національної революції не існувала у вигляді надбання не лише окремих елітарних осіб чи груп. Так, Б. Хмельницький активно оперував нею у пропагандистській роботі з армією. Виступаючи у похід проти Польщі, 6 травня 1649 р. гетьман ставив перед українськими збройними силами завдання розгромити ворога, щоб добитися визволення Руської держави, територія якої простяглася б від Перемишля до Московського кордону [5, с.96]. Отже, ідея соборності була настільки поширеною, що гетьман вважав за можливе її використовувати для пояснення мети своєї діяльності представникам найширших верств українського суспільства.

Одним з яскравих проявів даних поглядів стали протести української еліти проти Андрусівського перемир'я та Вічного Миру, які узаконювали територіальний поділ України між польською та російською коронами. Факт розділення старшинство сприймало виключно як шкоду для Української держави. Так, категорично негативно у листі від 1 грудня 1669 р. до повноважних послів у Андрусові оцінював укладені домовленості П. Дорошенко. Він, зокрема, вважав, що з укладенням перемир'я Україна “нині поділена і розірвана на шматки... і того заради в кровопролиття зануритися примушеною є” [10, с.115]. Я. Лизогуб у листі 1669 р. до переяславського полковника Р. Дмирашка-Райчі висловлював впевненість, що ні П. Дорошенко, ні Д. Многогрішний не бажали б “того утверджувати роздвоєння між Україною, яким ніхто з українських людей в майбутні часи користі не здобуде, те чужим народам на користь” [10, с.28].

Як засвідчують документи, цінністю соборності члени родини Дорошенків не лише легітимізували свої політичні акції, але й підпорядковували їй власні вчинки, дарма що вони могли суперечити їх приватним інтересам та амбіціям. Так, коли цар через свого посланця Ф. Бобровича запропонував П. Дорошенку поставити його брата Андрія гетьманом Лівобережжя, “щоб жили в любові, він за Дніпром, а брат на цьому боці Дніпра, кожен своєму государю служачи”, Петро відмовився. Як повідомляв посланець, царська стаття виявилася неприйнятною – “противною” для українців, оскільки “вони всі на тому, щоб обидва боки Дніпра разом були” [11, с.242-243].

У підходах до соціально-політичного устрою суспільства уявлення учасників революції відповідали поширеним у Європі уявленням про соціальну структуру суспільства та функціональне розмежування обов'язків між станами. Вони повністю узгоджувалися з відомою тезою про поділ суспільства на тих, хто воює, молиться і працює.

На момент укладення Переяславсько-Московського договору такі орієнтації уже набули цілком сформованого вигляду. Ведучи переговори з В. Бутурліним з приводу змісту царських грамот, гетьман і старшини наполягали, щоб государ “звелів бути по тому, щоб шляхтич був шляхтичем, а козак козаком, а міщанин міщанином” [12, с.190].

Уявлення про становий поділ суспільства, при забезпеченні демократичних засад та інституцій для політично провідної верстви, на зразок Польської республіки, вважалися “законними” з часів приходу до влади П. Тетері [13, с.190].

Шукаючи причин виникнення таких уявлень у соціумі, революційно перебудованому Хмельниччиною, історики вказують на роль православної шляхти, яка, влившись у боротьбу Війська Запорозького “переходила на платформу козацької старшини, зливалася з нею станово і

політично” [14, с.211] і, зі свого боку, прищеплювала заново формованій еліті старі уявлення про соціальну структуру суспільства.

Вважаємо, що до комплексу причин відновлення соціально ієрархізованої структури соціуму слід включити і чинники, виокремлювані істориками європейського права. Серед них “розподіл праці між різними суспільними групами”, а також, християнські уявлення “про небесну ієрархію архангелів і сім рангів ангелів”. Причому, з урахуванням того факту, що прояви соціального диференціювання не сприймалися “ні соціальним нерівноправ’ям, ні тим більше особистою невдачею”, адже “земний церковний і мирський порядок вважався визначеним Богом, відображенням порядку небесного” [15, с.87].

Таке перенесення уявлень про світ небесний на світ земний, вважаємо, більше працювало на легітимацію провідного становища нової еліти у світосприйнятті чи, точніше, соціосприйнятті народу. Аналізуючи ж орієнтації на соціально-політичний устрій самого старшинства ми, безумовно, враховуючи й аспект релігійний, маємо підходити до даного питання принципово ширше – з позицій культури епохи бароко. А згідно з її парадигмою представники суспільних верств до питань власного місця й ролі у суспільному житті підходили з огляду на загальну картину світу, як заздалегідь визначену. Тому конкретні події, процеси, явища та задіяні в них люди, за тогочасними уявленнями, світу не перетворювали, а внаслідок своїх дій та зусиль лише “потрапляли в до них існуючий каркас і втрачали риси випадковості, непередбаченості. Вони знаходили своє власне місце на карті світу” [3, с.166].

Даний поділ швидко закріпився соціально-психологічними механізмами звикання старшинства до своєї провідної владної ролі. Як наслідок, втрата переваг, які надавало виконання цієї ролі, сприймался представниками старшинства як особиста невдача. Так, 28 лютого 1673 р., розповідаючи про таємний візит до канівського полковника Я. Лизогуба, агент І. Самойловича переказував такі слова полковника: “Рад би він Яків з усім своїм домом і пожитками в сторону й. ц. пр. в-ті за Дніпро перейти, але славу свою загубить: тут же він начальним значним чоловіком і всі того боку люди його слухаються” [16, с.367].

Серед зафіксованих нами поглядів на соціальні низи з позицій загальносуспільного інтересу переважають орієнтації патримоніального змісту. Стосовно незгодних вони поставали як прагнення старшин звільнити товариство чи посполство від “кількох осіб” – “сіятелів плевел”, “малодушних” і т.д. Стосовно ж лояльних до влади представники еліти свій обов’язок бачили в тому, щоб не дозволяти зловживань відносно тих. Таким, наприклад, бачився ідеал соціального співжиття Я. Сомку. У розмові зі стольником Ф. Лодигенським наприкінці 1662 р. він казав: “...А живемо ж ми по милості ц. пр. в. у своїх вольностях, і татарам жінок і дітей не віддаємо, і хліб їмо цілим ротом, ніхто у нас не віднімає...і у нас же ніхто нікого не грабує, гетьман володіє гетьманським, а козак козацьким...” [цит. за: 17, с.21]

Обставини боротьби з Польщею за незалежність сприяли утвердженню орієнтацій на монархізм. Потреба мати міцну владу, яка спочатку уявлялася як влада “самодержавного”, “вільного” від олігархічного тиску короля, за умови повного розриву з політичною системою Речі Посполитої призвела до визрівання у середовищі старшинства монархічних настроїв, звернених уже до інституції гетьманства.

Вважаємо, що підґрунтям монархізму за доби України-Гетьманщини стала абсолютна влада гетьмана під час військового походу. Потреби ведення війни проти Польщі давали Б. Хмельницькому повну владу над старшинством як воєначальнику. Вимоги такого характеру влади з боку гетьмана і готовність її визнавати з боку старшин – ґрунтувалася спочатку на січовій традиції. Саме у її межах можна прокоментувати звернення Б. Хмельницького на військовій нараді під Замостям: “Панове полковники! Тут на війні мій один голос – усім наказ! До послухенства всі і ждати моїх наказів!” [18, с.19]. Витворення фактично незалежної держави потребувало вирішення широкого обсягу питань законодавства, судівництва, адміністрування, як на місцевому, так і на центральному рівнях. Негайного вирішення потребували і справи зовнішньополітичного гарантування українських інтересів.

Природно, що гетьман свою владу воєначальника поширював і на нові сфери українського суспільно-політичного життя. І саме тут він наштовхувався на опір, насамперед соціальних низів, які у своєму радикальному пориві могли б загубити справу Національної революції ще на самому початку. У справі відлучення рядового козацтва від участі у вирішенні державних справ Б. Хмельницький цілком міг опертися на старшинство. Як це і сталося уже в липні-серпні 1648 р., коли гетьман відмовився від скликання Генеральної ради і питання суспільно-політичного життя вирішував на нарадах зі старшиною. Тут гетьман міг опертися на природне прагнення еліти монополізувати справу управління суспільством. І хоча ні гетьман, ні старшина не могли піти на скасування традиції, вони все-таки зуміли усунути широкі суспільні верстви від справи генерування політичних рішень, звівши їх роль до висловлення згоди щодо фактично уже прийнятих на Раді старшини ухвал.

Проте ті ж самі старшини як представники еліти загалом чи її окремих угруповань, будуючи свої взаємини за принципом: рівний над рівним влади не має, не могли не опиратися концентрації влади у руках гетьмана. Згадаємо висловлювання М. Кривоноса: “Ти не є нашим присяглим гетьманом, так і я ним можу бути, як і ти” [19, с.304]. Типологічно подібним цьому є міркування стосовно взаємин між гетьманом і старшиною у чолобитній на І. Самойловича, котрого звинувачували в тому, що незважаючи на своє походження, нічим не вище за походження решти старшин (“і сам мілко, як і інші люди родився”) гетьман “по високому про себе розумінню”, “не вважає народженням і розумом нікого собі рівним” [2, с.63].

Разом з тим, у тогочасному суспільстві України-Гетьманщини існувало доволі чинників, які формували у еліти схильність до обрання монархічної форми правління. Визнання старшиною своєї підвладності гетьману передусім сприяло загострення соціально-економічних суперечностей між “старшинським началом” і народом. Старшини не могли не усвідомлювати, що своє соціально-політичне становище вони не зможуть реалізувати у соціально-економічному аспекті до тих пір, поки не утвердиться міцна гетьманська влада. А що вона може працювати у даному напрямі демонстрував сам гетьман, видаючи охоронні універсали монастирям, шляхті на їх володіння, спонукаючи посполство до послушенства їм. Ім'я Богдана врешті стало символом національного звільнення, гаслом продовження боротьби з Польщею. Для абсолютної більшості старшин успішність цієї боротьби була єдиною гарантією від розорення та винищення польськими властями.

Так, цілий комплекс мотивів підвів старшинство до сприйняття ідеї монархізму та її перенесення на особу Б. Хмельницького. Показовими у даному аспекті можуть бути слова учасника українського посольства, чигиринського хорунжого Василя, сказані М. Потоцькому у жовтні 1650 р. “Правда, бувало те, що того гетьмана, котрого обирало військо, потрібно було скинути... Однак цей гетьман від Бога даний і гетьманом над військом поставлений; хіба, що його і сам Бог скине”. Як встановив у своєму дослідженні С. Плохій, доволі широке і репрезентативне коло старшин вживало гетьманську титулатуру з додатком “Божою милістю” далеко ширше, ніж сам гетьман, що теж вказує на монархічні орієнтації старшинства стосовно Б. Хмельницького [20, с.92].

Проте дальший хід подій дає нам підстави стверджувати, що орієнтації окремих представників старшини не вийшли за межі особистої харизми Б. Хмельницького й не переросли у політико-культурну позицію стосовно посади гетьмана безвідносно до особи. Погодившись на передачу булави від батька до сина Ю. Хмельницького, вони не протистояли інтригам ні І. Виговського, ні його наступників у справі руйнування монархічних засад гетьманської влади.

Підсумовуючи зазначимо, що політичні уявлення учасників Національно-визвольної революції 1648-1676 рр. характеризуються спрямованістю на забезпечення собі можливостей для реалізації максимальної політичної суб'єктності, а в її рамках, досягнути суверенітету, проводити незалежну зовнішню політику, досягнути соборності.

У підходах до внутрішнього соціально-політичного влаштування панували уявлення щодо станової стратифікації суспільства та функціонального поділу обов'язків між станами. Серед виявлених нами прикладів характеристик політичного самовизначення старшин щодо соціальних низів з позицій загальносуспільних інтересів переважають орієнтації патримоніального змісту. Стосовно повсталих вони виявлялися як прагнення старшин звільнити суспільство від підбурювачів та схильних сприймати заклики до заворушень. Стосовно ж лояльних до влади, представники політичної еліти орієнтувалися на недопущення зловживань стосовно них.

Отже, документи засвідчують установки української еліти щодо європейської моделі монархізму. Проте у природноісторичне змагання двох тенденцій постійно втручалися зовнішньополітичні чинники і насамперед московський монархічний принцип деспотичного характеру.

Джерела та література

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. – М., 1954. – Т. 2.
2. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – Акты ЮЗР) – Т. 11.
4. Акты ЮЗР. – Т. 6.
5. Акты ЮЗР. – Т. 9.
6. Харахаш Б. Національне самовизначення як політико-теоретичний і міжнародно-правовий принцип // Визвольний шлях. – 1998. – № 3.
7. Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998.
8. Документи Богдана Хмельницького – К., 1961.

9. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993.
10. Акты ЮЗР. – Т. 8.
11. Акты ЮЗР. – Т. 10.
12. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII-XVIII ст. – Ч. 2. Рада старшини. – К., 1930.
13. Музиченко П. Історія держави і права України. – К., 2000.
14. Аннерс Э. История европейского права. – М., 1999.
15. Софронова Л.А. Человек и картина мира в эпохе барокко и романтизма // Человек в контексте культуры. Славянский мир. – М., 1995.
16. Акты ЮЗР. – Т. 7.
17. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Мюнхен, 1954; Львів, 1994.
18. Степанков В.С. Проблема становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. – № 4.
19. Источники малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантыш-Каменским и изданные О. Бодянским. – М., 1858. – Ч. 1.
20. Плохий С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994.

Summary

At first in these article we have opportunity to see political loors as participants and contemporaries on The National-Liberation Revolution in the middle of XVII century.

B. B. Гудзь

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 Р. ЯК ЕТАП РЕВОЛЮЦІЇ І ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ: ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Питання історії спілки гетьмана з царем не втрачає політичної гостроти не лише у зв'язку з неоднозначно сприйнятою громадськістю і науковцями постановою Кабінету міністрів України про відзначення 350-річчя Переяславської ради вже у роки незалежності. На наш погляд, Переяслав не перестав бути тривожним політичним символом в контексті сучасних українсько-російських відносин. З російської точки зору, спілка Війська Запорозького (України) з Московським царством (Росією) тлумачиться як “воссоединение”, рятівне для України, яка знайшла в особі одновірців військовий захист і перспективу національно-культурного розвою. Однак ця перспектива малювалася в рамках злиття всіх слов'янських рід у російському морі, тому наступні антимосковські дії гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, і навіть І. Брюховецького (після Андрусова) російські історики називають “зрадницькими”. Такі установки засвоює молодь за рекомендованими міністерством освіти Російській Федерації навчальними виданнями для закладів як середньої [1, с.313,317,331], так і вищої освіти [2, с.111-112].

З українського боку Московсько-Переяславським угодам України-Гетьманщини з Московським царством 1654 р. (Березневим статтям) присвячені десятки спеціальних розвідок, у тому числі монографій, в яких спостерігається широке розмаїття думок, оцінок цієї, безперечно, знакової події в історії нашого народу та й загалом країн Центрально-Східної Європи. Мова не йде про українську радянську історіографію, яка навіть у таких фундаментальних академічних виданнях, як восьмитомна “Історія Української РСР”, трактує Переяслав згідно наведеної там формули ЦК КПРС: “Рішення Переяславської ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті” [3, с.10]. Цей “поворотний етап” тут же називалося “закономірним результатом всієї попередньої історії” двох братніх народів. Щоправда, автор параграфу про “возз'єднання” професор В.Й. Борисенко намагався зберегти об'єктивність: Україна, що раніше була безправною колонією Речі Посполитої, у складі Російської держави одержувала автономію” [4, с.71]. Тож М. Брайчевський залишився практично єдиним істориком в УРСР, хто відкрито піддав сумніву партійну догму про “возз'єднання” [5], за що й був підданий остракізму.

Відомо, що ще до 1917 р. в українській історіографії існували протилежні до російських думки щодо Московсько-Переяславських умов, які розвинуті у ХХ ст. істориками в еміграції П. Феденком [6, арк.129-131], В. Прокоповичем [7], І. Крип'якевичем [8, с.111-150], А. Яковлєвим [9], О. Оглоблиним [10; 11; 12] та ін.